

Qarabağ ədəbi mühitində Füzuli poetik sözünün təzahür şəkilləri (Müştərinin yaradıcılığı əsasında)

Səadət Şıxıyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
E-mail: sshikhiyeva@list.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3618-3366>

Annotasiya. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində poetik yeniliklər və divan şeiri ənənəyə bağlılıq baxımından orta əsrlər şeirindən fərqli sima qazanan XIX yüzilliyin ədəbi nümunələrində ən qabarıq təsiri görülmən şair Məhəmməd Füzulidir. Qarabağlı şairlər Füzulinin söz sənətkarlığı, üslubi özəllikləri, dünyabaxışı və s.-ni örnək almaqla ənənə daxilində yeni ənənə yaratmağı bacarmışlar. Bu şairlərin bir çoxu, o cümlədən Müştəri təxəllüslü Ağa Məhəmməd Müctəhidzadə sələfin poetik irsindən əxz etdiklərinə təqlidçisi kimi yanaşmamış, onun sözünü yeni ədəbi düşüncənin formalaşmasında ilhamverici olaraq görmüş və əsasən, ənənənin üzərində fərdi yaradıcılıq örnəklərini ərsəyə gətirə bilmişlər.

XIX yüzillikdə Qarabağ divan ədəbiyyatının nümayəndələri də sələfləri kimi yeri gəldikcə Füzulinin adını müxtəlif poetik məqsədlərin ifadəsində yad etmiş, onun söz sənətindəki yerinə münasibət bildirmişlər.

Füzulinin Qarabağ ədəbi mühitinə təsirinin istiqamətlərini araşdırmamız belə qənaətə gətirdi ki, yenilik axtarışında olan şairlər Füzuli irsindən müxtəlif səviyyələrdə (nəzirə, təxmis, təzmin, iqtibas və s.) istifadə etmişlər.

Füzuli şeirinə müraciət şəkilləri, poetik seçimləri izlədikcə bu ədəbi mühitdə sələfin təkcə türkçə divanının deyil, "*Leyli və Məcnun*" məsnəvisinin motiv və qəhrəmanları ilə yanaşı, haşıyə şeirlərinin, xüsusilə qəzəl və mürəbbələrinin də təqdir olunduğu və örnək götürüldüyü diqqətimizi çəkdi.

Açar sözlər: Qarabağ, divan ədəbiyyatı, Füzuli, ənənə, yenilik, təxmis, təzmin

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 03.03.2024; qəbul edilib – 18.03.2024

Forms of Manifestation of Fuzuli's Poetic Word in the Literary Environment of Karabakh (Based on the Works of Mushteri)

Saadat Shikhiyeva

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor

Institute of Oriental Studies named after Academician Ziya Bunyadov of ANAS

E-mail: sshikhiyeva@list.ru

Abstract. The literature of the 19th century, unlike medieval poetry, assumed a distinct form both in terms of poetic innovations and adherence to tradition, thereby occupying a unique place in the history of Azerbaijani literature. Literary works from this period, created in the classical poetic style, particularly highlight the multifaceted influence of the renowned poet Muhammad Fuzuli. The poets of Karabakh, patterning on Fuzuli's mastery of language, his stylistic features, worldview, and other aspects were able to establish a new tradition while building upon the existing one. The literary legacy of most of these poets, including the works of Aga Muhammad Mujtahidzade (Mushteri), is not mere imitation; rather, Fuzuli's legacy became a source of inspiration, contributing to the development of new literary thought and the creation of an example of individual creativity.

In the 19th century, the representatives of Karabakh's classical literature, like their predecessors, invoked Fuzuli's name to express a range of poetic goals, highlighting his significance in the art of poetry.

Our study of Fuzuli's influence on the Karabakh literary environment led to the conclusion that poets seeking innovation utilized Fuzuli's poetic heritage at various levels (such as nazira, tahmis, tazmin, iktibas, and others).

The selection of examples from Fuzuli's poetry demonstrates that in this literary milieu, the poet's Divan in the native language was highly valued, and it was not only the motifs and heroes from his work "Leyli and Majnun" that were emulated, but also its lyrical interludes, including ghazals and murabba.

Keywords: Karabakh, classical literature, Fuzuli, tradition, innovation, takhmis, tazmin

Article history: received – 03. 03.2024; accepted – 18.02.2024

Giriş / Introduction

Poetik yeniliklər və divan şeiri ənənəsinə bağlılıq baxımından fərqli sima qazanan XIX yüzillik ədəbiyyatı, əsasən, Qarabağ, Şirvan, Təbriz, Dərbənd, Gəncə və s. bölgələrdə fəaliyyət göstərən ədəbi məclislər və onların istiqamətləndirdiyi ədəbi mühitin məhsulu olub, Azərbaycan ədəbi düşüncəsi tarixində fərqli bir mərhələ təşkil edir. Bu dönmə ədəbiyyatının Avropa mənsəli cərəyan və janrlara meyilli yenilikçi nümayəndələri daha artıq tədqiqatə cəlb olunaraq təqdir olunduğu halda, orta əsrlər divan şeiri ənənəsinə qayıdış, bunun mümkün səbəbləri, ənənəni izləməklə şeir texnikasında edilən çoxsaylı yeniliklər və eksperimental səciyyəli ədəbi formalar ümumilikdə diqqətdən kənarda qalmışdır. Biz burada poetik mirası az öyrənilmiş Müştərinin həcmli divanını əsas götürməklə bu çox geniş mövzunun yalnız bir istiqamətindən – qarabağlı şairlərin Məhəmməd Füzulinin üslubi özəllikləri, ədəbi uğurları və çoxyönlü eşq anlayışından ilhamlanaraq, ənənə çərçivəsində yenilik yaratmaq cəhdlərindən bəhs edəcəyik.

Əsas hissə / Main part

XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitində Füzulinin adını yad etmələr

İlk olaraq bunu xatırlatmaq istərdik ki, orta çağ türk şeiri tarixinə nəzər saldıqda bu ədəbiyyatda ilk dövrlərdə fərsdilli şairlərin örnək alındığını, Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi, Salman Savacı, Kamal Xocəndi və digər söz ustalarının adlarının yad olunmasının bir ənənə şəklini aldığını və çeşidli poetik fiqurların yaradılmasında fikri zəmin təşkil etdiyini görürük. Tədqiqatçı anadilli divan ədəbiyyatında şair olaraq xatırlanan və təqdir olunanlar arasında türk şairləri də yer almağa başlayır, xüsusilə Nəvai və Füzulidən sonra divan şeirinin öncəki ənənəsi davam etməklə yanaşı, türkcə şeirdə artıq Nəvai və Füzulinin də adları yad olunur. XVII əsr Səfəvi dövrü şairlərindən Məlik bəy Avcı, Zəfər, Şükri, Məczub və digərlərinin Füzulinin adını ehtiramla yad etməsi, onun ədəbi şəxsiyyəti və söz sənətini yüksək dəyərləndirməsi buna örnək olaraq göstərilə bilər [6, s.223]. Məsələn, Məlik bəy Avcı bədii yaradıcılıqda öz yerini müəyyənləşdirərkən yazır:

*Nə Nəvai, nə Füzuli, nə Məlik, nə Adəməm,
Bəndə şahəm Məlik adlu, nə kənitü nə ləqəb.* [5, s.268]

Bu əsrin qələm əhli içərisində Qəvsi Təbrizi Füzulinin adını ən çox yad edən şairlərdən biri kimi diqqəti cəkdir. Füzuliyə çoxsaylı nəzirələr yazmaqla yanaşı, təzmin şəklində onun beytlərinə istinad edən xəlifə bununla öz sələfinin şeirlərini əzbər bildiyini və onun sözlünə etimadını da nümayiş etdirmiş olur.

Sonrakı yüzillikdə, yəni XVIII əsrdə Azərbaycan divan ədəbiyyatı özünün tənəzzül mərhələsinə girdiyi üçün divan şeiri ənənələri zəiflədi. Odur ki, əldə olan azsaylı divan şeiri örnəkləri, hələ ki, bu yüzillikdə Füzulinin adının yad olunub-olunmadığından bəhs etməyə imkan vermir. Bununla belə, məlum divan şeiri örnəklərində, o cümlədən Nəşə Təbrizinin anadilli yaradıcılığında Füzulidən təsirlənmə aşkar görünür [3, s.155].

XIX əsrdə divan şeirinin bir çox ənənəvi özəlliklərə qayıdışı dalğasında Füzulini bir şair və ustad olaraq, təlimhvari xatırlamalar da yenidən şeirə gətirilərək, ədəbi dəb şəklini alır. (Burada məqalə həcmi aşmamaq məqsədilə mövzu yalnız Qarabağ bölgəsində ərsəyə gələn ədəbi nümunələrə istinadən araşdırılacaqdır).

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, XIX yüzillikdə Qarabağ divan ədəbiyyatının nümayəndələri də sələflərinin ənənəsini davam etdirərək, yeri gəldikcə Füzulinin adını yad etmiş, onun söz sənətindəki yerinə münasibət bildirmişlər. Mir Həmzə Seyid Nigari, Molla Zeynalabdin Sağəri, Sədi Sani Qarabaği və digərlərinin müxtəlif poetik məqsədlərin ifadəsi üçün Füzulinin adını yad etmə tərzini bir sıra özəllikləri ilə diqqəti cəkdir və bu, XIX yüzilliyin ədəbi xüsusiyyətlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Mir Həmzə Seyid Nigari özüünün könlünü şair Füzulinin təbi, Qarabağ torpağını Bağdadla müqayisə edir:

*Ey könül, təb'i-Füzuli ilə həmkar oldun,
Qarabağ qit'əsini xüttəyi-Bağdad etdin.* [10, s.327]

Sədi Sani Qarabaği də mürşidi Seyid Nigari kimi qəzəllərindən birinin son beytində Füzuliyə müraciətlə:

*Gəl, bir dəvə qıl dərdinə sən, ey Füzüli, Sədinin,
Qərq oldu səyli-əşkə, dur, Bağdada bax, Bağdada bax,* [7, s. 83]

Forms of Manifestation of Fuzuli's Poetic Word in the Literary Environment of Karabakh (Based on the Works of Mushteri)

Saadat Shikhiyeva

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor

Institute of Oriental Studies named after Academician Ziya Bunyadov of ANAS

E-mail: sshikhiyeva@list.ru

Abstract. The literature of the 19th century, unlike medieval poetry, assumed a distinct form both in terms of poetic innovations and adherence to tradition, thereby occupying a unique place in the history of Azerbaijani literature. Literary works from this period, created in the classical poetic style, particularly highlight the multifaceted influence of the renowned poet Muhammad Fuzuli. The poets of Karabakh, patterning on Fuzuli's mastery of language, his stylistic features, worldview, and other aspects were able to establish a new tradition while building upon the existing one. The literary legacy of most of these poets, including the works of Aga Muhammad Muhtahidzade (Mushteri), is not mere imitation; rather, Fuzuli's legacy became a source of inspiration, contributing to the development of new literary thought and the creation of an example of individual creativity.

In the 19th century, the representatives of Karabakh's classical literature, like their predecessors, invoked Fuzuli's name to express a range of poetic goals, highlighting his significance in the art of poetry.

Our study of Fuzuli's influence on the Karabakh literary environment led to the conclusion that poets seeking innovation utilized Fuzuli's poetic heritage at various levels (such as nazira, tahmis, tazmin, iktibas, and others).

The selection of examples from Fuzuli's poetry demonstrates that in this literary milieu, the poet's Divan in the native language was highly valued, and it was not only the motifs and heroes from his work "Leyli and Majnun" that were emulated, but also its lyrical interludes, including ghazals and murabba.

Keywords: Karabakh, classical literature, Fuzuli, tradition, innovation, takhmis, tazmin

Article history: received – 03.03.2024; accepted – 18.02.2024

Giriş / Introduction

Poetik yeniliklər və divan şeiri ənənəsinə bağlılıq baxımından fərqli sima qazanan XIX yüzillik ədəbiyyatı, əsasən, Qarabağ, Şirvan, Təbriz, Dərbənd, Gəncə və s. bölgələrdə fəaliyyət göstərən ədəbi məclislər və onların istiqamətləndirdiyi ədəbi mühitin məhsulu olub, Azərbaycan ədəbi düşüncəsi tarixində fərqli bir mərhələ təşkil edir. Bu dönm ədəbiyyatının Avropa mənşəli cərəyan və janrlara meyilli yenilikçi nümayəndələri daha artıq tədqiqatə cəlb olunaraq təqdir olunduğu halda, orta əsrlər divan şeiri ənənəsinə qayıdıb, bunun mümkün səbəbləri, ənənəni izləməklə şeir texnikasında edilən çoxsaylı yeniliklər və eksperimental səciyyəli ədəbi formalar ümumilikdə diqqətdən kənarda qalmışdır. Biz burada poetik mirası az öyrənilmiş Müstərinin həcmli divanını əsas götürməklə bu çox geniş mövzunun yalnız bir istiqamətindən – qarabağlı şairlərin Məhəmməd Füzulinin üslubi özəllikləri, ədəbi uğurları və çoxyönlü eşq anlayışından ilhamlanaraq, ənənə çərçivəsində yenilik yaratmaq cəhdlərindən bəhs edəcəyik.

Əsas hissə / Main part

XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitində Füzulinin adını yad etmələr

İlk olaraq bunu xatırlatmaq istərdik ki, orta çağ türk şeiri tarixinə nəzər saldıqda bu ədəbiyyatda ilk dövrlərdə farsdilli şairlərin örnək alındığını, Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi, Salman Savəci, Kamal Xocəndi və digər söz ustalarının adlarının yad olunmasının bir ənənə şəklini aldığını və çeşidli poetik fiqurların yaradılmasında fikri zəmin təşkil etdiyini görürük. Tədrisli anadilli divan ədəbiyyatında şair olaraq xatırlanan və təqdir olunanlar arasında türk şairləri də yer almağa başlayır, xüsusilə Nəvai və Füzulidən sonra divan şeirinin öncəki ənənəsi davam etməklə yanaşı, türkcə şeirdə artıq Nəvai və Füzulinin də adları yad olunur. XVII əsr Səfəvi dövrü şairlərindən Məlik bəy Avcı, Zəfər, Şükri, Məczub və digərlərinin Füzulinin adını ehtiramla yad etməsi, onun ədəbi şəxsiyyəti və söz sənətini yüksək dəyərləndirməsi buna örnək olaraq göstərilə bilər [6, s.223]. Məsələn, Məlik bəy Avcı bədii yaradıcılıqda öz yerini müəyyənləşdirərkən yazır:

*Nə Nəvai, nə Füzuli, nə Məlik, nə Adəməm,
Bəndə şahəm Məlik adlu, nə kəniti nə ləqəb.* [5, s.268]

Bu əsrin qələm əhli içərisində Qövsü Təbrizi Füzulinin adını ən çox yad edən şairlərdən biri kimi diqqəti cəkir. Füzuliyə çoxsaylı nəzirələr yazmaqla yanaşı, təzmin şəklində onun beytlərinə istinad edən xələf bununla öz sələfinin şeirlərini əzbər bildiyini və onun sözünə etimadını da nümayiş etdirmiş olur.

Sonrakı yüzillikdə, yəni XVIII əsrdə Azərbaycan divan ədəbiyyatı özünün tənəzzül mərhələsinə girdiyi üçün divan şeiri ənənələri zəiflədi. Odur ki, əldə olan azsaylı divan şeiri örnəkləri, hələ ki, bu yüzillikdə Füzulinin adının yad olunub-olunmadığından bəhs etməyə imkan vermir. Bununla belə, məlum divan şeiri örnəklərində, o cümlədən Nəşə Təbrizinin anadilli yaradıcılığında Füzulidən təsirlənmə aşkar görünür [3, s.155].

XIX əsrdə divan şeirinin bir çox ənənəvi özəlliklərə qayıdışı dalğasında Füzulini bir şair və ustad olaraq, təlmihvari xatırlamalar da yenidən şeirə gətirilərkən, ədəbi dəb şəklini alır. (Burada məqalə həcmiini aşmamaq məqsədilə mövzu yalnız Qarabağ bölgəsində ərsəyə gələn ədəbi nümunələrə istinadən araşdırılacaqdır).

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, XIX yüzillikdə Qarabağ divan ədəbiyyatının nümayəndələri də sələflərinin ənənəsini davam etdirərək, yeri gəldikcə Füzulinin adını yad etmiş, onun söz sənətindəki yerinə münasibət bildirmişlər. Mir Həmzə Seyid Nigari, Molla Zeynalabdin Səğəri, Sədi Sani Qarabaği və digərlərinin müxtəlif poetik məqsədlərin ifadəsi üçün Füzulinin adını yad etmə tərzii bir sıra özəllikləri ilə diqqəti cəkir və bu, XIX yüzilliyin ədəbi xüsusiyyətlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Mir Həmzə Seyid Nigari özünün könlünü şair Füzulinin təbi, Qarabağ torpağını Bağdadla müqayisə edir:

*Ey könül, təb'i-Füzuli ilə həmkar oldun,
Qarabağ qit'əsini xüttəyi-Bağdad etdin.* [10, s.327]

Sədi Sani Qarabaği də mürsədi Seyid Nigari kimi qəzəllərindən birinin son beytində Füzuliyə müraciətlə:

*Gəl, bir dəvə qıl dərdinə sən, ey Füzüli, Sədinin,
Qorq oldu seyli-əşkə, dur, Bağdada bax, Bağdada bax,* [7, s. 83]

*Gər Şişə içrə səngi-mələmət yağsa başıma,
Etməm bu qədər, Müştəri, düşməndən ehtiyat.* [12, s.149]

Tənə və mələmət daşları məcazlarını sıxıqla istifadə edərək, onları aşiqanə şeirin leksik vahidinə çevirən Füzuli həmin sözlər üzərində müəyyən anlamda müəlliflik hüququ da almış, onlara fərdi ədəbi məcaz statusu qazandırmışdır. Bu mənada həmin məcazlara təsadüf etdikdə ilk fikrə gələn və assosiativ olaraq xatırlanan Füzuli olur. Şairin dayaq sözləri bu məcazlardan təşkil olunan iki beytinə nəzər salaq:

*Gəlmə qəbrim üzrə, ey eşq içrə mən tək olmayan!
Tə'nə daşdır sənə, səngi-məzarımdan saqın!* [8, s.257]

*Deyl bihədə, gər yağsa fələkdən başıma daşlar,
Binasın tişeyi-ahimlə viran etdiyimdandır.* [8, s.122]

“*Könül şüşəsi*” ilə Şişə arasında poetik bir əlaqə qurarkən Müştərinin ilham qaynağı və onun vətəninə sevgisini ifadədə yardımına yetişən də sələfinin aşiqanə şeirləridir. Belə ki, Müştərinin:

*Qarabağ içrə qara bağırı qan etsə rəqib,
Müştəri, tərək etməm, çün vətənimdir Qarabağ.* [12, s.156]

– misralarında da Füzulinin dillər əzbəri olan:

*Edəmərk, Füzuli, səri-kuyin yarin,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim!* [8, s.234]

– beytinin təsirini görmək mümkündür. Müştərinin sələfinin məqte beyti “*vətənim*” sözünün təkrir poetik fiqurunun tətbiqi ilə yazılan qəzəlini seçib Şuşa ilə həmin ifadə arasında fikir körpüsü qurması, Füzulinin sözü ilə öz sözünü əlaqələndirib sələfinin dili ilə Şuşanın vətəni olduğunu təsdiqləməsi ədəbi fənd kimi fərdi bəicimlidir.

Bunu da qeyd etməliyik ki, eyni şeir Müştərinin böyük müasiri, Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Mir Həmzə Seyid Nigarinin də diqqətini çəkmişdir. Onun bu qəzələ yazdığı nəzirədə məqtedən öncəki beytdə yar küçəsi (“*kuyi-dildar*”) və “*vətən*” məfhumu əlaqələndirilmiş, məcazi vətən anlayışından konkret vətən anlayışına keçid edilmişdir:

*Kuyi-dildar xəyalı bana təsir etlənmiş,
Ağlasam, olmaz əcəb, yada düşübdür vətənim.* [10, s.380]

Təxmis yaradıcılığında prototip seçimi və yol verilən sərbəstliklər

Müştərinin divanında üç təxmisi Füzuli qəzəlinin özüllü üzərində qurulmuşdur. Bu şeirlərdən ikisində müəllifin sələfinin mətninə müxtəlif səciyyəli müdaxilələr etməsi və ideya istiqamətinin axarını dəyişdirmə cəhdləri diqqətimizi çəkdi. Təxmislərdən birinin bünövrəsində duran qəzəl Füzulinin yuxarıda məqte beytini verdiyimiz “*Pənbeysi-dağı-cünun içrə nihandır bədanım...*” misrası ilə başlayan qəzəlidir. Amma xələf orta çağ təxmisi ənənəsindən fərqli olaraq, Füzulinin bu qəzəlinin istər mətlə, istərsə də məqte beytində bəzi ifadə və ideya dəyişiklikləri etmişdir. Qəzəlin mətləsinin əvvəlinci ifadələri kiçik ixtisar və əvəzlənmə ilə verilmiş, məqtəsinin son misrasının yerini isə xələfin öz misrası almışdır. Füzuli:

*Pənbeysi-dağı-cünun içrə nihandır bədanım,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm, kəfənim.* [8, s.234]

Qəzəlin ortadakı bütün beytlərində sələfinin sözünü əslinə uyğun şəkildə verən Müştəri sələfinin mətlə beytini əvvəlinci dəyişməklə təqdim edir:

*Tişeyi-naxun ilə Xosrovi-şirindəhənim,
Qoparıldı nə ki, var dağı-dili-mümtəhənim,
Gər ləbin dərə ki, halın necədir, Kuhikənim?
Dəsənə: “dağı-cünun içrə nihandır bədanım,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm, kəfənim”.* [12, s.302]

Birinci misrada “*dırnaq külüngü*” (“*tişeyi-naxun*”) ifadəsinin ərsəyə gəlməsi və misranın obrazlılığının əsasını Füzulinin qılıv poetik fiqurunun ən mükəmməl örnəklərindən biri olan aşağıdakı mətlə beytinin məzmunu durur:

*Kuhikən künd eylənmiş min tişəni bir dağılan,
Mən qoparıb salmışam min dağı bir dırnağılan.* [8, s.274]

Göründüyü kimi, Müştəri ilk bənddə Nizami və Füzuli sözünü əlaqələndirərək, Füzulinin “*dağ*” anlayışının yaratdığı assosiativlik və məcazi anlam yükünü dəyişir və əvvəlinci misralarda Nizaminin “*dağ*” anlayışı ilə bağlı mövzunu mətnə daxil edir. Beləliklə, Füzulinin mətlə beytindəki cünunluq məfhumu və onun yönləndirdiyi xəyalı Məcnun obrazı öz yerini Nizaminin dağçıpan Fərhad surətinə vermiş olur. Amma Füzulinin mətlə beytində “*cünun*” sözü vasitəsilə stilizə olunmuş obrazı yaradılan və ilk misraların arxasından boylanı Məcnun sonda yenidən öz yerini almış olur. Belə ki, Müştəri öncə Nizaminin, daha sonra Füzulinin Fərhad obrazını sadəcə epiteti – Kuhikən (dağçıpan) və müstaqim “*dağ*” məfhumu ilə göz önünə gətirir, daha sonra Füzulinin “*cünunluq dağı*” kimi məcazi deyimini saxlamaqla Məcnun surətini canlandırır. Aralıq beyt isə Füzulinin Fərhadın fərqli olaraq, özünün min dağı (ifadənin hər iki anlamı eyni zamanda nəzərdə tutulur) dırnağı ilə qoparıb atmasını bildirdiyi yuxarıdakı beytdir. İkinci misrada yer alan “*qoparmaq*” sözünün istifadəsi də Füzulinin həmin beyti ilə əlaqələndirici mövqeyində olub ehtimalımızı təsdiqləyir.

Füzulinin bəhsini etdiyimiz beytinin təsiri Müştərinin təkcə təxmisinin ilk bəndində deyil, digər bir qəzəlinin beytində də aşkar görünür:

*Təfəxür eyləmə Fərhad, seyri Kuhkən et
Ki, dağı sinəsini dağıtdı, tişədir dırnağı.* [12, s.226]

Əslində Müştərinin sözügedən təxmisini yazarkən janrın ənənəsinin çərçivəsindən kənara çıxması onun şeirinin nöqsanı sayıla bilməz. Çünki yeni dövr şeirində ənənəyə yaradıcı və bəzi məqamlarda sərbəst yanaşma ədəbi dəb şəklini almışdı və yenilik axtarışının nəticəsi kimi çevrəsinin insanında maraq doğururdu. Xüsusilə sonuncu misrada yol verilən sərbəstlik şairin öz misralarının ümumi fikri axarının uğurlu yekunu kimi səslənir:

*Müştəri Şişə ara divsifət ağyarın,
Gördü min tənə daşın, çəkdi bəsi azarın,
Açmadı şikvə dilin, söylədi bu əzkarın:
Edəmərk, Füzuli, səri-kuyin yarin,
Nə qədər zülm yetirsə, bana xoşdur vətənim!* [12, s.303]

Göründüyü kimi, Müştəri özünün vətən, Füzulinin yar küçəsi ilə bağlı düşüncələri arasında ədəbi-fikri əlaqə quraraq, sələfinin "vətən" anlayışının dünyəvi mənə tutumu və həddlərini genişləndirir, örnək şeirin son misrasının ideya istiqamətini ictimai məzmun yükləməklə dəyişir. Qeyd etməliyə ki, bəhsini etdiyimiz qəzəlin son misrası xələfə əslinə uyğun şəkildə məlum olmuşdur. Bunu həm yuxarıda örnəklərini verdiyimiz təxminin son bəndində, həm də artıq öncə xatırladığımız "Qarabağ" rədifli şeirin məqəsinə yer alan "vətənim" ifadəsinin istifadəsi dolayısı ilə təsdiqləyir.

Yuxarıdakı örnəklərdən də göründüyü kimi, Müştəri Füzulinin sözlünə "vird" və "zıkr" ("əzkar") kimi istinad edərək, ustadının statusu və sözünə rəğbətini və onu yüksək dəyərləndirdiyini bu kimi spesifik kölmələrlə də ifadə edir. Yeri gəlmişkən, şair öz sözünə də bəzən "övrəd" ("virdlər") – deyə istinad edir. [12, s.307].

Füzulinin:

*Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbiha əl urma,
Namaz əhlinə uyma, onlar ilə durma, oturma,* [8, s.302]

– mətləli qəzəlini təxmis edən Müştəri bu şeirdə də müəyyən sərbəstliklərə yol vermiş, sələfinin bəzi misralarını dəyişməklə istifadə etmişdir:

*Riyayı zahidə söylə, dila, çox kəndini yorma,
Salıb təhtül-hənək, məzlum əvəml-ünnasə tor qurma,
Çü şeytan əhli-xüldü aldadıb neyrana yandırma,
Könül, ta var əlində camı-mey, təsbiha əl urma,
Namaz əhlinə uyma, onlar ilə oturma, durma.* [12, s.303]

Çox güman ki, Füzulinin fərqli düşüncələrə yönləndirə bilən mətlə beytində "səccadəyə basma ayaq" çağırışının oxucular tərəfindən anlaşılmayıb ittihamlara yol açma biləcəyindən ehtiyat edən Müştəri misranın birinci hissəsinə redaktə xarakterli düzəliş etmiş, "ayaq" sözünün digər bir anlamı olan qədəhi şeirə gətirməklə misranın davamı və beytin tamamına aid olan məntiqli bir səbəb göstərmişdir: Niyə təsbeha əl vurulmamalı və namaz əhli ilə oturub-durulmamalıdır, sualına cavab olaraq, şair "əgər əlində qərah qədəhi varsa..." kimi bir açıqlama vermişdir. Göründüyü kimi, Müştəri öncəki nümunədə bəhsini etdiyimiz "dağ", son nümunədəki "ayaq" sözünün çoxanamlılığından istifadə ilə sələfinin fikir dünyasından oxş etdiklərinə yaradıcı yanaşmış, mövzunun çərçivəsini öz fərqli və fərdi yozumları ilə genişləndirərək, prototipdən bəhrələnmələrinə yeni anlam çalarları qazandırmışdır.

Nəhayət, Müştəri Füzulinin "Düst bəpərvə, fələk birəhm, dövrən bisükun // Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun" [8, s.261] mətlə beyti ilə başlayan qəzəli əsasında yazdığı üçüncü təxmisində [12, s.310-312] misraların sözlüyünü, əsasən, olduğu kimi saxlamışdır və sadəcə ilk beytdə "düst" sözü ilə əvəz edilmişdir. Bunu da qeyd etməliyə ki, hər üç şeir təxmis qəlibində yazılsa da, Müştərinin divanında ilk iki şeir "müxəmməslər", sonuncu şeir isə "təxmişlər" başlığı altında verilmişdir.

Təzmin sənətinin tətbiqi və iqtibaslar

Müştərinin Füzuli irsinə təsadüfən-təsədüfə müraciət etmədiyini, sələfin bir çox beyt və misralarının xələfin hafizəsində silinməz iz buraxdığını və bədii təxəyyülünün leksik-poetik fondunun işlək sözlüyü içərisində önəmli yeri olduğunu təzmin və iqtibasların istifadəsində də görə bilərik.

Xələfin:

*Həmişə Müştəri bu misrayı virdi zəban etmiş:
Qəmindən dərdə düşdüm, qəmkişarım, gəlmədi, neylim?* [12, s.179]

– misralarında Füzulinin bir mürəbbesinin təsirini görmək mümkündür. Həmin şeirin ilk bəndinə nəzər salaq:

*Pərişan halin oldum, sormadın hali-pərişanım,
Qəmindən dərdə düşdüm, qılmanın tədbiri-dərmanım,
Nə dersən, ruzigarım böyləmi keçsin, gözəl xanım!
Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım!* [8, s.367]

Müştərinin yuxarıdakı məqtə beytindən öncəki misrada da Füzulinin tənsikus-sifat (sifətlərin sadalanması) üzərində qurulan mütəkərrir misrasının üslubi özəlliyinin təsirini görmək mümkündür:

*Sipahi-qəm könül mülkünə viran eylədi yeksər,
Nigarım, şahsıvarım, tacdarım gəlmədi, neylim?* [12, s.179]

Sələfin bədii mətnindən bu tərzdə fraqmentar iqtibas sıxlıqla təsadüf olunan ədəbi təzahürlərdən deyildir. Adətən, orta çağ şeirində bu kimi qısa sitat gətirmələr sonuncu səmavi kitab olan Qurandan və hədislərdən edildir və bu, İslami Şərq şeirində geniş yayılmış ədəbi sənətlərdən idi. İqtibas və təlimh poetik fiqurlarının rəngarəng və çoxçeşidli örnəklərini yaradan bu kimi sitat gətirmələr ilə ədəbi mətnə edilən istinadların funksiyası da fərqlidir. Füzulinin ədəbi irsindən bu tərzdə fraqmentləri sitat gətirmələr, çox güman ki, həmin parçaların dillər əzbəri olmasından qaynaqlanır və bu üslub yeni dövrdə ədəbi mətnədən istifadənin şəkli rəngarəngliyinin yaranmasında Füzuli sözünün açdığı yeni biçimli ifadə imkanlarını nümayiş etdirir.

Müştəri "Əzizim, Yusifim, Misrim, məlahət içrə sultanım" [12, s.356-357] mütəkərrir misrası ilə yazdığı mürəbbə şeirində Nəsimi və Füzulinin üslubunu izləyərək, hər ikisinin ənənəsini yaşadır. Misranın əvvəlinci üç sözü bu poetik formanın ana dilimizdə ilk uğurlu örnəklərini yaradan Nəsiminin bir çox nəzirəyə örnək olan "Yusifim, Misrim, Əzizim, dövlətim, başım tacı // Şəkkəri qəndü nabatım, türkü tatarım mənim" [13, s.148] mətlə beytindən iqtibasdır. Misranın ikinci qismi Füzulinin "Ol pərişan kim, məlahət mülkünün sultanıdır" [8, s.144] misrası ilə əsləşir. Bu mürəbbənin sözlüyündə isə daha çox Füzulidən təsirlənmələr mövcuddur: "bevtül-həzən" (Füzuli: "Daş dələr ahim oxu şahidi-ləbin şövqindən // Nola zənbur evinə bənzəsə bevtül-həzənəm" [8, s.234], "quru cismim" (Füzuli: "Ney kimi, hər dəm ki, bəzmi-vaslini yad eylərəm // Ta nəfəs vardır quru cismimdə, fəryad eylərəm" [8, s.245], "bəndü bənd" (Füzuli: "Naladandır ney kimi avazeyi-əşqim bülənd // Nalə tərkən qılmazam, ney tək kəsilsəm bənd-bənd" [8, s.112], "cixar canım" (Füzuli: "Ayınə sevər candan rixsareyi-cananı // Bir gəyətə yetmiş ki, ayrılsa, cixar canı" [8, s.336], "can rixtəsi" (Füzuli: "Ün verir can rixtəsi, xəmə qamətimdən çəksəm ah // Yel dağıb çəng üstədə, avazə gəlmiş tar tək" [8, s.213] və s.

Qeyd etməliyə ki, Müştəri daha çox Füzulidən bəhrələnsə də, digər sələflərinə də bənzər şəkildə müraciət edərək, onların misralarından yaradıcı faydalanmışdır:

*Qövsü sözüylə Müştəri, xətm-i kəlam qıl,
"Ey Məşhədi-qəribi-Xorasan, hərəy, həy".* [12, s.230]

Müştəri Ağabəyim ağanı “*banuyi-vətən*” istiarəsi ilə yad edərək onun bayatısının məzmununu əruzə uyğunlaşdırmaqla vermişdir:

*Gör nə şahbeyt demiş qəsrində banuyi-vətən,
“Rey behişt olsa, çıxarmam səni yaddan, Qarabağ”.* [12, s. 275]

Ağabəyim ağanın məşhur bayatısında deyilir:

*Mən aşiqəm, Qarabağ,
Qara saxım, qara bağ.
Tehran cənnətdə dönsə,
Yaddan çıxmur Qarabağ.* [1, s.21]

Qarabağlı şairlərdən Asif Ləmbəraninin “*Keçsinmi?*” rədifli müxəmməsində iqtibas səciyyəli “*Nə dərsən, ruzigarım beylə hər gün tar keçsinmi?*” misrası Füzulinin yuxarıda bəhsini etdiyimiz mürəbbesindən alınmadır. (Füzuli: “*Nə dərsən, ruzigarım böyləmi keçsin, gözəl xanım!*” [8, s.367])

Füzulidən təzmin səciyyəli bu misra həm də şeirin bəndlərini əlaqəndirmədə istifadə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, eyni üslubda şeirə XVIII yüzilliyin şairlərindən olan Məhcür Şirvaninin əsərləri arasında da rast gəlinir: hər bəndi 11 misradan ibarət 12 bəndli şeirin ilk bəndinin bütün misraları ardıcılıqla növbəti bəndlərin sonunda eynilə təkrarlanır [2, s.180]. Məhcür Şirvani şeirində olduğu kimi, Asif Ləmbəraninin də birinci bəndinin hər misrası ardıcılıqla növbəti bəndin sonunda təkrar edilmişdir: beş bəndli müxəmməsin birinci bəndinin birinci misrası həm də ikinci bəndin beşinci misrası olaraq verilmiş və bu nizam sonadək gözlənilmişdir. Füzulinin mürəbbesindən götürülən misra da birinci bəndin ikinci və üçüncü bəndin sonuncu misrası kimi istifadə olunmuşdur. Nəticə etibarilə, şair əsər boyunca sələfi Füzuli və özündən təzmin səciyyəli misraları təkrar etməklə şeirinə fərqli kompozisiya verə bilmişdir [11, s.45].

Füzulinin bir sıra qəzəllərinin struktur özəlliklərindən bu ədəbi mühitin şairləri başqa janrlarda yazdıqları şeirlərində də istifadə etmişlər. Məsələn, şairin “*Leyli və Məcnun*”-unun haşiyyə qəzəllərindən biri olan “*Nədir?*” rədifli şeirinin ənənəsini mürəbbə janrında qələmə aldığı əsəri ilə izləyən Şəki Abdali bəzi qəfiyə sözlərini sələfinin qəzəlindən seçmişdir: “*dünya*”, “*qovğa*”, “*dünyavü mafihə*” [11, s.196-197]. Xələf öz növbəsinin rədif və qəfiyə sözlərini də Füzulinin eyni qəzəldən götürərək istifadə etmişdir: “*qovğa*”, “*dünyavü mafihə*”, “*istiğna*”, “*dünya*” [11, s.198-199].

Nəticə / Conclusion

Sonra bunu da qeyd etməliyik ki, bu dövr Qarabağ ədəbiyyatının ayrı-ayrı şairlərinin yaradıcılığını araşdıran tədqiqatçılar Füzulinin təsiri və bu bəhrələnmənin xarakteri barədə çox zaman ümumi məlumat vermiş, təqlidçiliyin olmadığını da yığcam qeydlərlə nəzərə çatdırmışlar. Amma Füzulinin Qarabağ ədəbi mühitinə təsirinin istiqamətlərini araşdırmamız bu təsirlənmənin çoxözlü olduğunu göstərdi və belə bir qənaətdə gətirdi ki, yenilik axtarışında olan şairlər orijinal əsərlər yaratmaqla yanaşı, Füzuli irsindən müxtəlif səviyyələrdə yaradıcı istifadə etmişlər:

- sələfin rədif və qəfiyə sistemini izləməklə yazılan eyni janrlı əsərlər - nəzirələr;
- Füzulinin sələflərinə yazdığı nəzirələrə nəzirələr, məsələn, “*Oynar*”, “*Görgəc*” və s.;
- şairin bir sıra qəzəllərini ənənəvi biçimli bəsləmə – təxmislər (Seyid Nigari, Sədi Sani, Növrəs, Müştəri və s.);
- ayrı-ayrı beyt və ya misralarının sitat səciyyəli istifadəsi – təzmin sənəti;

- ayrı-ayrı düşüncələrini əxz edərək, özünü küləşdirməklə istifadə – həll poetik fiquru;
 - ayrı-ayrı ifadələrinin sitat xarakterli istifadəsi – iqtibas poetik fiquru;
 - şairin ruh hali ilə həmahənglik təşkil edən şeirlər;
 - Füzulinin poetik ifadəsinin sələfləri – Nizami, Nəsimi, Nəvai və digərlərinin düşüncəsi ilə sinkretik təqdimi;
 - Füzulinin düşüncə tərzı və üslubi özəlliklərini qorumaqla yolunu izləmək;
 - Sələfin ideyalarının özülü üzərində fərqli məzmunlu mətnin qurulması.
- (Amma “*Molla Nəsrəddin*” çilərdən fərqli olaraq, bu dönmə şeirində Füzuli irsini parodik təqlidə rast gəlmədik).

Füzuli şeirinə müraciət şəkilləri, poetik seçimləri izlədikcə, bu ədəbi mühitdə sələfin təkcə türkcə divanının deyil, “*Leyli və Məcnun*” məsnəvisinin motiv və qəhrəmanları ilə yanaşı, haşiyyə şeirlərinin, xüsusilə qəzəl və mürəbbələrinin də təqdir olunduğu və örnək götürüldüyü diqqətimizi çəkdi.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan aşiq və şair qadınları. Toplayıb tərtib edən: Ə.Cəfərzadə. Bakı: Gənclik, 1974.
2. Dadaşzadə, A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası, Bakı: Elm, 1980.
3. Hüseyni, M. Ədəbiyyat tariximizdən səhifələr. Bakı: Nurlan, 2004.
4. XIX əsr Qarabağ şeiri antologiyası. Tərtib edən: R.Kərimov, Bakı: SkyE, 2024.
5. XVII əsr Azərbaycan lirikası (antologiya). Tərtibçilər: P.Kərimov və. M.Hüseyni. Bakı: Nurlan, 2008.
6. Kərimov, P. XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası. Bakı: Nurlan, 2011.
7. Kərimov, R., Vəliyeva İ. Sədi Sani Qarabağının həyat və yaradıcılığı. Sədi Sani Qarabağı. Əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
8. Məhəmməd, F. Əsərləri. I c. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1958.
9. Məhəmməd, F. Əsərləri. II c., Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1958.
10. Mir Həməzə Seyyid Nigari. Divan. Hazırlayan: N.Məmmədli. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
11. Müctəhidzadə, Məhəmməd ağa. Riyazül-əşiqin. Bakı: Elm, 2022.
12. Müştəri [Müctəhidzadə], Məhəmməd ağa. Əsərləri. Tərtib edən: R.Kərimov. Bakı: Elm və təhsil, 2021.
13. Nəsimi, İ. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: H.Araslı. Bakı: Azərənşr, 1973.
14. Sağəri, Qarabağı. Divan (Həyatü məmat). Nəşrə hazırlayan: G.Əmirəhmədova. Bakı: Nurlan, 2006.

Формы проявления поэтического слова Физули в литературной среде Карабаха (на основе творчества Муштери)

Саадат Шихиева

Доктор философии по филологии, доцент
Институт востоковедения имени З.М.Бунятова НАНА
E-mail: sshikhieva@list.ru

Резюме. Литература XIX века, в отличие от средневековой поэзии, приобрела иной облик как с точки зрения поэтических новаций, так и в плане приверженности традициям, и занимает особое место в истории азербайджанской литературы. В литературных образах

данного периода, созданных в стиле классической поэзии особо заметно многостороннее влияние выдающегося поэта Мухаммеда Физули. Поэты Карабаха, опираясь на мастерство слова Физули, его стилистические особенности, мироощущение, смогли создать новую традицию на основе существующей. Литературное наследие большинства этих поэтов, в том числе творчество Ага Мухаммеда Мюджахидзаде (Муштери), не представляет собой подражание; наследие Физули стало для них источником вдохновения, способствовавшим формированию новой литературной мысли и созданию примера индивидуального творчества. В XIX веке представители карабахской классической литературы, как и их предшественники, упоминали имя Физули в выражении различных поэтических целей и подчеркивали его место в искусстве слова.

Исследование автором влияния Физули на Карабахскую литературную среду пришло к выводу, что поэты, стремящиеся к новшествам, использовали поэтическое наследие Физули на различных уровнях (назира, тахмис, тазмин, иктибас и другие). Выбор образцов из поэзии Физули указывает на то, что в данной литературной среде особенно ценился Диван поэта на родном языке и для подражания использовались не только мотивы и герои произведения "Лейли и Меджнун", а также его лирические вставки, такие как газели и мурабба.

Ключевые слова: Карабах, диванная литература, Физули, традиция, новшества, тахмис, тазмин